

Ἱερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου

Ἑγκόλπια

ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ 2000

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΙΕΡΑΣ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΟΥ	9
ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
Βυζαντινά ἐγκόλπια · Brigitte Pitarakis	13
Νεότερα ἐγκόλπια (16ος-19ος αιώνας) · Γιώτα Οἰκονομάκη-Παπαδοπούλου	19
ΕΓΚΟΛΠΙΑ 6ος-13ος ΑΙΩΝΑΣ	29
Brigitte Pitarakis	
Γιώτα Οἰκονομάκη-Παπαδοπούλου · Κάτια Λοβέρδου-Τσιγαρίδα	
ΕΓΚΟΛΠΙΑ 14ος-15ος ΑΙΩΝΑΣ	111
Brigitte Pitarakis	
Γιώτα Οἰκονομάκη-Παπαδοπούλου · Κάτια Λοβέρδου-Τσιγαρίδα	
ΕΓΚΟΛΠΙΑ 16ος ΑΙΩΝΑΣ	169
Γιώτα Οἰκονομάκη-Παπαδοπούλου	
ΕΓΚΟΛΠΙΑ 17ος ΑΙΩΝΑΣ	215
Γιώτα Οἰκονομάκη-Παπαδοπούλου	
ΕΓΚΟΛΠΙΑ 18ος ΑΙΩΝΑΣ	271
Γιώτα Οἰκονομάκη-Παπαδοπούλου	
Brigitte Pitarakis	
ΕΓΚΟΛΠΙΑ 19ος ΑΙΩΝΑΣ	309
Γιώτα Οἰκονομάκη-Παπαδοπούλου	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ - ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	357

Εκφρασις τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ λαοῦ πρὸς τὸν Θεὸν εἶναι αἱ διάφοροι δωρεαὶ πρὸς τὰ Ἱερὰ Καθιδρύματα, εἰς τοὺς τόπους οἱ ὅποιοι κατ' ἐξοχὴν εἶναι ἀφιερωμένοι εἰς τὸν Δημιουργὸν Θεὸν καὶ Κύριον πάσης τῆς κτίσεως.

Ἡ εὐλάβεια τῶν Μοναχῶν διεφύλαξε ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ, πολλάκις μὲ κίνδυνον καὶ αὐτῆς τῆς προσωπικῆς των ζωῆς, τὰ Ἱερὰ αὐτὰ ἀναθήματα-ἀφιερῶματα, ὡς ἐκλεκτὰ κειμήλια, ὡς ἱερὰν παρακαταθήκην τῶν προγόνων πρὸς τοὺς ἀπογόνους.

Ἡ συλλογὴ τῶν Ἐγκολπίων, εἶναι παγκοσμίως ἴσως ἡ σημαντικωτέρα τοῦ εἴδους. Ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ 9ου ἕως τοῦ 19ου αἰῶνος, τεκμηριώνει δὲ τὴν εὐλάβειαν τῶν δωρητῶν, τὴν πίστιν τῶν προαπελθόντων πατέρων μας, τὰς εὐρυτάτους διορθοδόξους σχέσεις τῆς ἡμετέρας Μονῆς καὶ τὴν σημασίαν τοῦ Ἁγίου Ὁρους ὡς κορυφαίου διευρωπαϊκοῦ, πνευματικοῦ καὶ πολιτισμικοῦ παράγοντος.

Αὕτη ἡ συλλογὴ τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἐγκολπίων τῆς Μονῆς ἂν καὶ εἶναι ἢ μικροτέρα εἰς ἀριθμὸν ὅλων τῶν ἄλλων κειμηλίων τῆς Μονῆς, μαρτυρεῖ ἴσως περισσότερον τῶν ἄλλων συλλογῶν τὴν Ἱστορίαν καὶ τὸν Ὁρθόδοξον Πολιτισμὸν, ὁ ὅποιος ἀνεπτύχθη εἰς διάφορα κέντρα, καθόσον παρουσιάζει ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα τεχνικῶν καὶ τεχνοτροπιῶν διαφόρων ἐποχῶν.

Ἡ ἔκδοσις τοῦ ἀνά χειρας αὐτοῦ συστηματικοῦ καταλόγου ἀποτελεῖ μίαν συμβολὴν εἰς τὴν διεθνῆ βιβλιογραφίαν καὶ εἶναι ἡ πρώτη ἐξ ὅλων ὅσων θὰ ἀκολουθήσουν.

Ὁ Καθηγούμενος
τῆς Ἱερᾶς καὶ Σεβασμίας Μεγίστης Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου
† Ἀρχιμανδρίτης Ἐφραίμ

Τά ἐγκόλπια τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπαιδίου ἀναφέρονται ἀπό τό ρῶσο περιηγητή Grigoronij Barskij, πού ἐπισκέφθηκε τό Ἅγιον Ὅρος τό 1744. Φυλάσσονταν τότε σέ κιβώτιο στό ἱερό τῆς Μονῆς μαζί μέ τό πολύτιμο λείψανο τῆς Τιμίας Ζώνης τῆς Θεοτόκου.¹ Στίς ἀρχές τοῦ αἵωνα μας, ἡ ἀποστολή τοῦ G. Millet στό Ὅρος ἀναφέρει ἐπιστήθιους σταυρούς, μετάρια καί μικρές εἰκόνες πού κρέμονταν σέ βελούδινα λειτουργικά ὑφάσματα (ποδέες).² Ὁ Barskij, πάντως, μέ ἀφορμή τήν εἰκόνα τῆς Πορταϊτισσας στή μονή Ἰβήρων,³ εἶχε ἤδη κάνει λόγο γιά μικρές λειψανοθήκες καί ἐπιστήθιους σταυρούς πού κρέμονταν ἀπό ὑφάσματα. Ἀνάλογα ἀντικείμενα ἀναφέρονται σέ καταλόγους ἀπογραφῆς ἐκκλησιαστικῶν σκευῶν, ὅπως αὐτός τῆς Πάτμου.⁴

Ὁ ὅρος «ἐγκόλπιο» ἔχει γενικότερη σημασία ἀναφέρεται τόσο στούς «ἐπίπεδους σταυρούς» ἢ τούς «σταυρούς-λειψανοθήκες», ὅσο καί σέ κάθε κυκλικό, ὀρθογώνιο ἢ πολυγωνικό εἰκονίδιο, μέ ἢ χωρίς ἅγια λείψανα. Αὐτά τά ἀντικείμενα λατρείας ἀντλοῦν τή δύναμή τους ἀπό τά ἅγια λείψανα πού περικλείουν ἀλλά καί ἀπό τά εἰκονογραφικά τους θέματα.

Ἀπό τή μελέτη τῶν βυζαντινῶν ἐγκολπίων, διάσπαρτων σήμερα σέ πάμπολλες συλλογές, συμπεραίνεται ὅτι ἡ πρώτη χρήση τους ἀνάγεται στόν 4ο αἰώνα.⁵ Οἱ γραπτές πηγές τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἔχουν ἀναφορές σέ ἐγκόλπια, πού ἀφοροῦν κυρίως ἐπιστήθιους σταυρούς.⁶ Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἀναφέρει ὅτι οἱ χριστιανές συνήθιζαν νά κρεμοῦν στό λαιμό τους εὐαγγέλια ὡς φυλακτά.⁷ Τά ἐγκόλπια πού

ἀνήκουν στόν 6ο καί 7ο αἰώνα⁸ εἶναι ἀρκετά· αὐτά τά ἀντικείμενα λατρείας γνωρίζουν, ὡστόσο, ἰδιαίτερα μεγάλη διάδοση μετά τήν Εἰκονομαχία.⁹ Πρόκειται κυρίως γιά σταυρούς-λειψανοθήκες καί ὀρθογώνια ἢ κυκλικά ἐγκόλπια-θήκες μέ σκηνές ἀπό τό χριστολογικό κύκλο ἢ μέ παραστάσεις ἁγίων.

Τήν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας, ὁ ὅρος «ἐγκόλπιο» ταυτίζεται μέ τούς ὅρους «ἐπιστήθιος σταυρός-λειψανοθήκη» καί «φυλακτήριο».¹⁰ Σέ σημείωση τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἡ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (869) ὁ Ἀναστάσιος ὁ Βιβλιοθηκάριος ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὁ ὅρος «ἐγκόλπιο» χρησιμοποιοῦνταν γιά τούς ἐπιστήθιους σταυρούς πού περιεῖχαν τεμάχια Τιμίου Ξύλου ἢ ὁστά ἁγίων.¹¹ Κατά τή διάρκεια τῆς Εἰκονομαχίας, οἱ ἐπιστήθιοι σταυροί-λειψανοθήκες βρέθηκαν στό κέντρο τοῦ ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος τῶν Εἰκονοφίλων. Ἡ χρήση τέτοιων ἀντικειμένων ἀποτελοῦσε ἔκφραση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως τους. Ὄταν, τό 815, ὁ αὐτοκράτορας Λέων ὁ Ε΄ κατηγορήθηκε ὅτι εὐνοοῦσε μέ τή στάση του τήν ἐπιστροφή σέ εἰκονομαχικές ἀντιλήψεις, ἔβγαλε ἀπό τό στήθος του ἕνα ἐγκόλπιο μέ εἰκονικό διάκοσμο, τό προσκύνησε καί τό φίλησε.¹² Ὁ πατριάρχης Νικηφόρος, ἐπίσης, ἐκδήλωσε ἐπανειλημμένα λατρευτική στάση πρὸς τούς ἐπιστήθιους σταυρούς-λειψανοθήκες. Στόν τρίτο Ἀντιρρητικό Λόγο μαρτυρεῖ ὅτι οἱ χριστιανοί συνήθιζαν νά φέρουν πάνω στό στήθος τους λείψανα τοῦ Τιμίου Ξύλου ὡς φυλακτά γιά προστασία καί γιά σωματική καί ψυχική υγεία. Τά ἴδια περίπου ἐπανάλαβε σέ ἐπιστολή πού ἀπηύθυνε στόν πάπα

Εἰσαγωγή

Λεπτομέρεια τοῦ ἐγκολπίου 73.

Λέοντα Γ', τό 811, μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἐνθρόνισής του. Τήν ἐπιστολή συνόδευε χρυσό ἐγκόλπιο, πού περιεῖχε λείψανα Τιμίου Ξύλου, διακοσμημένο μέ παραστάσεις ἀπό νιέλο.¹³

Οἱ ἱστορικές πηγές καί τά ἀρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν καθαρά ὅτι τά ἐγκόλπια αὐτά χρησιμοποιοῦνταν ἀπ' ὅλες τίς κοινωνικές τάξεις, ἀνεξαρτήτως φύλου καί ἡλικίας. Στήν κορυφή τῆς ἱεραρχίας, ὁ αὐτοκράτορας καί ὁ πατριάρχης χρησιμοποιοῦσαν τό ἐγκόλπιό τους γιά τήν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν ἢ ὡς ἐγγύηση ἀσφάλειας.¹⁴ Στήν Ἡ' Οἰκουμενική Σύνοδο ἀναφέρεται ὅτι ὁ αὐτοκράτορας Βασίλειος Α' ὁ Μακεδών πέρασε τό ἐγκόλπιό του στό λαιμό τῶν κληρικῶν.¹⁵ Ἀπό ἀναφορές τοῦ 11ου καί 12ου αἰώνα στά ἐγκόλπια τῶν αὐτοκρατόρων προκύπτει ἡ ἰδιαίτερη λατρεία πού ἀπέδιδαν αὐτοί στό πρόσωπο τῆς Θεοτόκου. Ὁ Ἰσαάκ Β' Ἄγγελος ἔφερε, γιά νά τόν προστατεύει ἀπό τήν κακοτυχία, τό ἐγκόλπιό του μέ τή Θεοτόκο, τό ὁποῖο καί ἀσπαζόταν ὅταν ἐξομολογεῖτο.¹⁶ Ὁ Ἰσαάκ Κομνηνός, γιός τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Α', ἐξέφρασε τήν ἐπιθυμία τό ἐγκόλπιό του μέ τή Θεοτόκο νά ταφεῖ μαζί του.¹⁷ Τό γεγονός αὐτό υπογραμμίζει τήν ταφική λειτουργία πού ἀποδιδόταν στά ἐγκόλπια, πού ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τά ἀρχαιολογικά εὐρήματα. Πράγματι, ἡ πλειονότητα τῶν ἐπιστήθιων σταυρῶν-λειψανοθη-

κῶν βρέθηκε σέ τάφους.¹⁸ Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τούς ἄλλους τύπους τῶν ἐγκολπίων.¹⁹

Τά ἐγκόλπια ἦταν ἰδιαίτερα διαδεδομένα στούς μοναστικούς κύκλους. Ἡ ἀπογραφή τῶν ἐκκλησιαστικῶν σκευῶν τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στήν Πάτμο ἀναφέρει τό ἐγκόλπιο τοῦ δεύτερου ἡγούμενου τοῦ μοναστηριοῦ, τοῦ Ἰωσήφ Ἰασίτη (1093-1128 περίπου), πού περιεῖχε τεμάχια Τιμίου Ξύλου καί λείψανα διαφόρων ἁγίων. Ὁ ἡγούμενος πού ἔκανε τήν ἀπογραφή ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι εἶχε στό κελλί του ἓνα ἐγκόλπιο μέ τή Θεοτόκο καί τό Παιδίον. Στήν ἴδια ἀπογραφή ἀναφέρονται, ἐπίσης, ἓνα κυκλικό ἐγκόλπιο μέ τή Θεοτόκο καί τό Παιδίον, ἓνα ἐγκόλπιο μέ τή Σταύρωση, ἓνα μικρό μέ τή σκηνή τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καί σταυροί-λειψανοθήκες.²⁰ Μνεῖες σέ ἐγκόλπια ἀπαντοῦν ἐπίσης σέ διαθήκες μοναχῶν. Ἡ διαθήκη τῆς μοναχῆς Μαρίας, πού συντάχθηκε τό 1098, ἀναφέρει δύο ἐγκόλπια μέ λείψανα Τιμίου Ξύλου. Τό πρῶτο περιεῖχε, ἐπίσης, εἴκοσι τέσσερα διαφορετικά λείψανα ἁγίων, ἐνῶ τό δεύτερο, ἀπό τήν περιγραφή, φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦνταν ἀπό δύο φύλλα.²¹ Σέ μίαν ἄλλη περίπτωση, ὁ Χαρίτων, ἡγούμενος τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου, στή διαθήκη του, τοῦ 1378, κληροδοτεῖ τό ἐγκόλπιό του στόν Οἰκουμενικό Πατριάρχη.²²

Γενική παρουσίαση καί μεθοδολογία

Τά βυζαντινά ἐγκόλπια τοῦ Βατοπαιδίου, μία ὁμάδα ἐξήντα τεσσάρων ἀντικειμένων, χρονολογοῦνται ἀπό τόν 6ο-7ο αἰώνα ἕως τά τέλη τοῦ 14ου-ἀρχές 15ου αἰώνα. Ἡ ἔκδοσή τους, ὡς συνόλου, ἀποτελεῖ σημαντική εἰκονογραφική τεκμηρίωση τῶν περιγραφῶν, συχνά ἀσαφῶν, τῶν μοναστηριακῶν ἀπογραφῶν, ὅπως αὐτές πού προαναφέρθηκαν. Τά συνδέει ὁ γενικός ὄρος «ἐγκόλπια», παρότι παρουσιάζουν ποικιλία ὕλικῶν, τύπων καί τεχνικῶν κατασκευῆς· αὐτό ἐπιβάλλει τήν πολύπλευρη προσέγγισή τους. Τά βατοπαιδινά ἐγκόλπια ἐκφράζουν ἔτσι τήν ἱεραρχική ὀργάνωση τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας καί τήν ἀνταπόκριση τῶν τε-

χνιτῶν στήν ποικιλία τῆς ζήτησης. Μποροῦν νά διακριθοῦν σέ ἀντικείμενα πού ἔχουν δουλεψτεῖ μεμονωμένα, σέ τυποποιημένα κομμάτια ἀπό τήν ἴδια μήτρα καί σέ χυτά ἐγκόλπια ἀπό ὀρειχάλκο, προερχόμενα ἀπό μεγάλης κλίμακας παραγωγή.

Λεῖπει σήμερα μία συνθετική μελέτη γιά τά βυζαντινά ἐγκόλπια· οἱ βιβλιογραφικές πληροφορίες προέρχονται ἀπό καταλόγους συλλογῶν, ἀπογραφές ἐκκλησιαστικῶν ἀντικειμένων, ἀνασκαφικές ἐκθέσεις καί ἐξειδικευμένες μελέτες γιά συγκεκριμένες ὁμάδες ἐγκολπίων. Ἡ πρόσφατη ἔρευνα, πού ἀφορᾷ τή μελέτη τῶν ἀντικειμένων λατρείας, ὅπως αὐτή προκύπτει

από τις ιστορικές πηγές, επικεντρώθηκε κυρίως στην περίοδο της Εικονομαχίας και σέ έναν πολύ συγκεκριμένο τύπο αντικειμένου, τους επιστήθιους σταυρούς-λειψανοθήκες.²³ Η έρευνα αυτή αποτελεί τό πρώτο σκαλοπάτι στην ανάλυση τών ἐγκολπίων γενικά, γιατί περιλαμβάνει στό συγκριτικό ύλικό της ἐγκόλπια ποικίλων τύπων. Κατά κανόνα, βέβαια, ή λειτουργία και ή χρήση τών διαφόρων τύπων ἐγκολπίων παραμένουν πάντοτε ίδιες. Χρειάζεται όμως νά ὀριστοῦν μέ σαφήνεια οί χρονολογικές διαφορές και ή συνέχεια ή ή ἐξέλιξη τών τεχνικῶν και τοῦ διακόσμου. Τό λήμμα «ἐγκόλπιον» τοῦ K. Wessel στό *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* ἀποτελεῖ μία καλή εἰσαγωγή στό θέμα.²⁴ Τήν κυριότερη πηγή στην έρευνα τών βατοπαιδινῶν ἐγκολπίων ἀποτελοῦν οί μελέτες τοῦ A. Frolov γιά τίς λειψανοθήκες μέ Τίμιο Ξύλο.²⁵ Στόν ἴδιο ὀφείλονται και οί πρώτες δημοσιεύσεις τοῦ βατοπαιδινῶν ἐγκολπίου μέ διάκοσμο ἀπό σμάλτο, μέ τόν Χριστό σέ Δόξα (ἀρ. 22),²⁶ και τοῦ βατοπαιδινῶν σταυροῦ-λειψανοθήκης μέ τή βουλγαρική ἐπιγραφή (ἀρ. 28).²⁷ Θά πρέπει ἐπίσης νά ἀναφερθεῖ ή μελέτη τοῦ A. Grabar γιά τίς λειψανοθήκες τοῦ ἁγίου Δημητρίου.²⁸ Μία ἐπιλογή βυζαντινῶν ἐγκολπίων-κοσμημάτων, συμπεριλαμβανομένων αὐτῶν τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ἔχει πρόσφατα ἀποτελέσει θέμα συζήτησης, σέ σχέση μέ ἕνα ἐγκόλπιο τοῦ Cleve-

Τά ἐγκόλπια εἶναι μικρά αντικείμενα πού προορίζονταν γιά ἀνάρτηση. Τά περισσότερα συγκροτοῦνταν ἀπό ἕναν κινητό δακτύλιο (ἀρ. 2-5, 19, 22, 26, 34, 44, 47, 48, 56, 58). Συχνό γνώρισμα ἀποτελεῖ ὁ ἐλεύθερος δακτύλιος ἀνάρτησης, πού πλαισιώνεται ἀπό ἕνα ζευγάρι μαργαριταριῶν ή ἀπό πολύτιμους λίθους (ἀρ. 6, 13-16, 20, 24, 28, 31, 40, 51, 54). Η χρονολόγηση τών στοιχείων τῆς ἀνάρτησης ποικίλλει ἀπό τόν 9ο ἔως τόν 15ο-16ο

land.²⁹ Τό *Corpus* τῆς Ioli Kalavrezou-Maxeiner γιά τούς βυζαντινούς στεατίτες εἶναι μία ἄλλη σημαντική πηγή. Βέβαια, τό δέσιμο στεατινῶν εἰκονιδίων σέ ἐγκόλπια εἶχε μεγάλη διάδοση κυρίως μετά τόν 14ο αἰῶνα, περίοδο πού δεν ἀντιπροσωπεύεται ἱκανοποιητικά στό παραπάνω ἔργο.³⁰ Ἐκτός ἀπό τούς στεατίτες, και καμέοι κοσμοῦν μία μεγάλη ὀμάδα ἐγκολπίων. Η ἔκδοση ἑνός *Corpus* τῶν βυζαντινῶν καμέων ἀναμένεται ή βιβλιογραφία τους προκαλεῖ συζητήσεις στοῦς πρόσφατους καταλόγους ἐκθέσεων.³¹ Ἐκτός ἀπό τίς πολυάριθμες ἐργασίες τοῦ H. Wentzel, ἀπό τούς πρώτους πού ἀσχολήθηκαν μέ τό θέμα,³² ή μελέτη τῆς L. Ρορονιέ γιά τούς καμέους τῆς μονῆς Χιλανδαρίου, ἔνθετους σέ ἐγκόλπια, ἀποτελεῖ ἐπίσης καλή βάση γιά τήν έρευνα τῆς βατοπαιδινῆς συλλογῆς.³³ Ἀλλά και οί μεσαιωνικές ἀρχαιολογικές ἀνασκαφές, κυρίως ἀπό τήν Ἑλλάδα και τά ἄλλα βαλκανικά κράτη, ἔφεραν στό φῶς ὑλικό γιά τή συγκριτική μελέτη τῶν βατοπαιδινῶν ἐγκολπίων. Πρόκειται κυρίως γιά ὀρειχάλκινους σταυρούς-λειψανοθήκες και κιβωτιόσχημα ἔργα ἀπό ἀσήμι, σέ ἔκτυπο ἀνάγλυφο. Στούς ἴδιους χώρους βρέθηκαν ἐπίσης κοσμήματα μέ τεχνικές ἀνάλογες τῶν ἐγκολπίων. Οί τεχνικές παρατηρήσεις σέ ὄλο αὐτό τό ὑλικό εἶναι ἰδιαίτερα χρήσιμες γιά τήν ταύτιση τῶν ἐργαστηρίων, μέ βάση τίς πρακτικές τους.

αἰῶνα.³⁴ Λιγότερο συνήθης εἶναι ὁ ραβδωτός ή ὁ ἀδιακόσμητος δακτύλιος ἀνάρτησης, συγκολλημένος στην κορυφή τοῦ ἐγκολπίου. Συναντᾶται σέ μία ὀμάδα ἐγκολπίων τοῦ 14ου και τοῦ 15ου αἰῶνα (ἀρ. 27, 35, 39, 46, 60). Μετά τόν 15ο αἰῶνα ὁ δακτύλιος ἀνάρτησης ἀρχίζει νά ἀντικαθίσταται ἀπό ἀπλά δακτυλίδια, μέ μεγαλύτερη διάμετρο (ἀρ. 21, 59), πού συγκροτοῦνται ἀπό δύο στροφεῖς, ή εἶναι συγκολλημένα στην κορυφή τοῦ ἐγκολπίου (ἀρ. 41).

Τυπολογία μορφῶν
και τεχνικές

Σταυροί

Η συλλογή τῶν βυζαντινῶν ἐγκολπίων τῆς ἑκτονῆς Βατοπαιδίου περιλαμβάνει δεκαεξί σταυρούς· οἱ ἐννέα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα τεμάχιο, ἐνῶ οἱ ἑπτὰ εἶναι σύνθετοι. Ἡ πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει ἓναν χυτό ὀρειχάλκινο σταυρό· ἀνήκει σὲ μία σαφῶς καθορισμένη ὁμάδα σταυρῶν πού χρονολογοῦνται στὸν 6ο-7ο αἰώνα (ἀρ. 1). Ὁ ἀνεικονικός του διάκοσμος μὲ ἐμπέστους κύκλους μοιάζει μὲ τὸ διάκοσμο ἑνὸς δεύτερου σταυροῦ, ἀπὸ πράσινο στεατίτη (ἀρ. 6). Ὁ τελευταῖος μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 11ο-12ο αἰώνα. Ἐνας τρίτος σταυρός τῆς συλλογῆς (ἀρ. 14), τοῦ 15ου αἰώνα, φέρει σὲ κάθε ὄψη, σπῆ διασταύρωση τῶν κεραιῶν, βυζαντινὸ καμέο τοῦ 11ου-12ου αἰώνα, μὲ τίς προτομές τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα καὶ τῆς Θεοτόκου. Πέντε ἄλλοι σταυροὶ εἶναι λαξευμένοι σὲ ἐρυθρὸ λίθο (ἀρ. 9-11, 31, 54), ἐνῶ ἓνας εἶναι ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο (ἀρ. 53).

Στῆ δεύτερη κατηγορία ἀνήκουν τέσσερις ἐπιστήθιοι σταυροί, ἀπὸ δύο κοῖλα μέρη. Ἀνήκουν σὲ μία σημαντικὴ ὁμάδα ἀντικειμένων πού ἔχει διάδοση κυρίως ἀπὸ τὸν 9ο ἕως καὶ

*Ἐγκόλπια πού κοσμοῦνται
μὲ καμέους, στεατίτες
καὶ ἄλλα ὑλικά*

Καμέοι

Τὸ πῶς ἀξιόλογο παράδειγμα τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι ἓνα ἔλλειψοειδὲς ἀμφιπρόσωπο μετάλλιο, μὲ περικλειστα σμάλτα, κοσμημένο καὶ μὲ ἓνα σφραγιδόλιθο ἀπὸ ἴασπι (ἀρ. 22). Καμέοι κοσμοῦν τὰ ἄλλα ἔντεκα ἐγκόλπια αὐτοῦ τοῦ τύπου. Ἡ χρονολόγηση τῶν καμέων ποικίλλει ἀπὸ τὸν 11ο ἕως τὸν 14ο αἰώνα, ἐνῶ ἡ ἔνδεσή τους εἶναι μεταγενέστερη (ἀρ. 7-8, 12-13, 15-16, 20, 23-24, 40). Ἡ βατοπαιδινὴ συλλογὴ περιλαμβάνει ἐπίσης ἓναν ἀμυγδαλόσχημο καμέο ἀπὸ μάργαρο (ἀρ. 59) καὶ ἓνα μετάλλιο ἀπὸ ὑαλόμαζα μὲ τὴ Σταύρωση. Αὐτὸ ἀνήκει σπῆ μαζικὴ παραγωγὴ πορτοκαλόχρωμων καμέων, πού ἀποδίδονται σὲ βενετσιάνικα ἐργαστήρια τοῦ 13ου αἰώνα (ἀρ. 29).

Στεατίτες

Οἱ δεκαπέντε ἔνθετοι στεατίτες στὰ βατοπαιδινὰ ἐγκόλπια συμπληρῶνουν μὲ νέα στοιχεῖα

τὸν 13ο αἰώνα. Στὸν τύπο τοῦ λατινικοῦ σταυροῦ, μὲ πεπλατυσμένους βραχίονες, ἀπὸ χυτό ὀρειχάλκο, ἀνήκουν δύο παραδείγματα πού συνδέονται μὲ βαλκανικὴ παραγωγὴ (ἀρ. 2-3), καὶ ἄλλα δύο (ἀρ. 4-5) πού παρουσιάζουν ὁμοιότητες μὲ μία συγκεκριμένη μικρασιατικὴ ὁμάδα. Ἀργυρεπίχρυσος καὶ διάλιθος εἶναι ὁ πέμπτος σταυρός τῆς ὁμάδας (ἀρ. 28), μὲ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή τοῦ βούλγαρου βασιλιᾶ Γεωργίου Terterij. Οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ αὐτοῦ ἔχουν ἡμικυκλικὲς ἀπολήξεις μὲ πλάγιες ἀποφύσεις. Ὁ τύπος αὐτός, πού ἄρχισε νὰ ἀναπτύσσεται τὸν 11ο αἰώνα, θὰ ἀποτελέσει τὸ χαρακτηριστικὸ σταυρὸ τῶν ἐργαστηρίων τοῦ Κιέβου στὸν 12ο καὶ τὸν 13ο αἰώνα. Ὁ σταυρός μὲ τίς τριφυλλόσχημες ἀπολήξεις, πού ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὸν 13ο αἰώνα, ἀποτελεῖ μεταγενέστερο τύπο καὶ ἀντιπροσωπεύεται σπῆ βατοπαιδινὴ συλλογὴ ἀπὸ ἓνα βυζαντινὸ ἐγκόλπιο (ἀρ. 55). Ἐνα ἀκόμη παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ κοῖλος χρυσὸς σταυρός στὸν ὁποῖο ἔχει ἐγκιβωτιστεῖ ἓνας ἄλλος ἀπὸ μαῦρο στεατίνη (ἀρ. 30).

τὸ *Corpus* πού συνέταξε ἡ Ioli Kalavrezou-Maxeiner.³⁵ Ἡ πλειονότητά τους ἀνήκει σπῆν ὁμάδα τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰώνα τοῦ *Corpus*, καὶ τὴν ἐμπλουτίζουν ἀπὸ ἄποψη ποικιλίας. Ὑπάρχει ἓνα ἐγκόλπιο τῆς κομνήνειας περιόδου πού παρέχει τὴ μικρογραφικὴ ἐκδοχὴ μιᾶς στεατίνης εἰκόνας ἀπὸ τὸ Τολέδο (ἀρ. 19)· ἐπίσης, ἓνας στεατίτης μὲ τοξωτὸ ἄνω τελείωμα μὲ τὴ Θεοτόκο δεομένη, τοῦ 12ου-13ου αἰώνα (ἀρ. 21). Οἱ ὑπόλοιποι στεατίτες, μὲ βάση τὰ εἰκονογραφικά, τεχνολογικά καὶ τεχνικά χαρακτηριστικά τους, ἀποδίδονται σπῆν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων (ἀρ. 26-27, 38-39, 41-43, 48-49, 50, 57, 60-61). Οἱ ἔντονα ἀνάγλυφες παραστάσεις εἶναι σχεδόν ὀλόγλυφες, καὶ ἡ ἐπιφάνειά τους κοσμεῖται μὲ λεπτοδουλεμένες διακοσμητικὲς ἐγχαράξεις ἀπὸ ἔλικες καὶ χιαστί διαγραμμίσεις. Τὰ εἰκονίδια αὐτὰ τοποθετοῦνται σὲ θῆκες πού συνδέονται τυπολογικὰ μὲ τὰ ἀση-

μένα κιβωτιόσχημα ἐγκόλπια. Κοσμοῦνται καί αὐτά μέ σειρές ἀπό στριμμένο σύρμα, σπειροειδεῖς δακτυλίους καί ὀδοντωτές συγκρατήσεις-πλαίσια. Πρόκειται γιά κοινή τεχνική σέ κοσμήματα, πού μαρτυρεῖται ἀπό τόν 14ο ἕως τόν 18ο αἰώνα³⁶ (ἀρ. 41, 47, 57-58).

Ἄλλα ὑλικά

Ἀπό τόν 14ο, ἀλλά κυρίως ἀπό τόν 15ο αἰώ-

Ενα ἀργυρεπίχρυσο κυλινδρικό κιβωτίδιο τῆς βατοπαιδιῆς συλλογῆς ταυτίζεται, σύμφωνα μέ τήν ἐπιγραφή του, μέ λειψανοθήκη Τιμίου Αἵματος. Μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στόν 12ο αἰώνα (ἀρ. 18). Δύο ἐγκόλπια τοῦ 14ου αἰώνα περικλείουν ἅγια λείψανα, ὅπως ἀναφέρουν οἱ σερβικές ἐπιγραφές τῆς ἔνδεσής τους (ἀρ. 51-52). Τό λείψανο τοῦ πρώτου ἐγκολπίου ἀνήκει στόν ἅγιο Ἰάκωβο τόν Πέρση. Μία μεταγενέστερη λειψανοθήκη, πού ἀποδίδεται στά τέλη τοῦ 14ου-ἀρχές 15ου αἰώνα, συνδυάζει στά διαφορετικά ἐσωτερικά χωρίσματά της διάφορα τεμάχια ξύλου, γύρω ἀπό ἕνα σταυ-

Στόν τύπο αὐτό ἀνήκουν δέκα ἐγκόλπια (ἀρ. 17, 32-36, 44-47). Μερικά ἀπό αὐτά θά πρέπει νά χρησίμευαν ὡς λειψανοθήκες. Ὡστόσο, τά περισσότερα περιεῖχαν συμπαγές ὑλικό πλήρωσης, ὥστε νά διατηρεῖ τό ἐγκόλπιο, σέ περίπτωση πίεσης, τό σχῆμα του, καί οἱ ἀνάγλυφες ἐπιφάνειές του τή μορφή τους. Ὁ πιό συνηθισμένος τύπος ἀποτελεῖται ἀπό δύο κοῖλα μέρη, ὀρθογώνια ἢ κυκλικά, πού ἔχουν ἀναρτηθεῖ ἀπό κινητό δακτύλιο. Ὁ τύπος ἔχει τήν καταγωγή του σέ πρότυπα τοῦ 9ου αἰώνα, λειψανοθήκες ἢ ὄχι,³⁷ καί σέ ἐγκόλπια τοῦ 11ου-12ου αἰώνα.³⁸ Οἱ ὄψεις, κατασκευασμένες ἀπό

Οσημαντικός ἀριθμός τῶν ἐγκολπίων πού ἀποδόθηκαν στόν 13ο καί 14ο αἰώνα φανερώνει μία νέα μόδα, μία τάση πού θά μπορούσε ἤδη νά ἀνιχνευθεῖ σέ πολυάριθμα ἐπιγράμματα τοῦ Μανουήλ Φιλῆ (1275-1345).⁴⁰ Ἡ εἰκονογραφία τῶν ἐγκολπίων ἐκφράζει τά θρη-

να, ὁ στεατίτης ἀντικαθίσταται ἀπό τό ξύλο. Ὅμως, τό καλλιτεχνικό πνεῦμα παραμένει τό ἴδιο. Στά βυζαντινά ἐγκόλπια τοῦ Βατοπαιδίου ἀνήκει ἕνα τέτοιο παράδειγμα, στήν ἄλλη ὄψη ἑνός σμαλτωμένου εἰκονιδίου μέ τήν τεχνική basse-taille (ἀρ. 58). Μερικές φορές γιά τήν κατασκευή ἐγκολπίων χρησιμοποιοῦνταν ἐπίσης κέρατο (ἀρ. 47).

ρόσχημο πλαίσιο. Αὐτό τό ὀρθογώνιο κιβωτίδιο, μέ συρταρωτό σκέπασμα, εἶναι τοποθετημένο σέ δεύτερο κιβωτίδιο διακοσμημένο μέ νιέλο καί ἀναρτημένο ἀπό κινητό δακτύλιο (ἀρ. 56). Ἐνα ἄλλο ἐγκόλπιο, πού ἀνήκει στόν τύπο τῶν λειψανοθηκῶν, ἀποτελεῖται ἀπό ὀρθογώνιο μάρμαρο ἐρυθροῦ χρώματος μέ λευκές κηλίδες, δεμένο σέ ἀργυρό πλαίσιο. Ἐπιγραφή ἀναφέρει ὅτι προέρχεται ἀπό τό λίθο στόν ὀποῖο ἀπέθεσαν τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ (ἀρ. 64). Τό ἐγκόλπιο αὐτό φαίνεται ὅτι ἀνήκει μᾶλλον στήν περίοδο μετά τήν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

ἀσημένιο ἔλασμα, φέρουν ἀνάγλυφο διάκοσμο, πού παράγεται μαζικά, μέ πίεση σέ μήτρα. Στήν περιφέρεια φέρουν δύο σειρές στριμμένου σύρματος καί κοσμοῦνται μέ ἐπικολημένους σπειροειδεῖς συρματέινους δακτυλίους. Ὁ τύπος τῶν σπειροειδῶν δακτυλίων ἀπαντᾷ πολύ συχνά σέ κοσμήματα τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου, καί ἴσως νά χρησίμευαν γιά τή συγκράτηση μαργαριταριῶν.³⁹ Ἡ ὁμάδα αὐτή, πού ἀνήκει στόν 13ο-14ο αἰώνα, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, γιατί ἐπαναλαμβάνει πρωιμότερα πρότυπα, τοῦ 11ου-12ου αἰώνα, καί τεκμηριώνει τή συνέχεια στίς τεχνικές τῶν κοσμημάτων.

σκευτικά καί καλλιτεχνικά ἐνδιαφέροντα τῆς περιόδου. Εἰκονογραφικοί νεωτερισμοί βρίσκουν ἄμεση ἔκφραση μέ ποικίλα καλλιτεχνικά μέσα. Ὁ συνδυασμός τοῦ θέματος τοῦ Ἐσταυρωμένου μέ τή δεομένη Θεοτόκο εἶδε τό φῶς τήν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας καί συνέ-

*Ἐγκόλπια-λειψανοθήκες
κυκλικῶ ἢ ὀρθογώνιου σχήματος*

*Ὀρθογώνια ἢ κυκλικά
κιβωτιόσχημα ἐγκόλπια*

*Εἰκονογραφία
καί χρονολόγηση*

χισε να χρησιμοποιείται στους 10ο-12ο αιώνες (άρ. 2-5). Συνθέσεις με στρατιωτικούς αγίους πληθαίνουν σε στεάτινα και όρειχάλκινα εικονίδια ήδη από τον 11ο και τον 12ο αιώνα. Η εικονογραφία αυτή γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση στην παλαιολόγεια περίοδο, που τη χαρακτηρίζει στρατιωτική αστάθεια. Η συχνή απεικόνιση στρατιωτικών αγίων σε αντικείμενα ατομικής λατρείας εξέφραζε τη δύναμή τους ως μεσολαβητών και τον προστατευτικό χαρακτήρα τους (άρ. 8, 32, 36-38, 41, 45, 56). Τό ίδιο ίσχυε και για τις απεικονίσεις του αρχαγγέλου Μιχαήλ, αρχηγού των ουράνιων ταγμάτων και φύλακα των θυρών του παραδείσου (άρ. 12, 40). Άλλα θέματα, όπως ο Χριστός σε Δόξα και η Άκρα Ταπείνωση, που συνδυάζονται με την απεικόνιση της Θεοτόκου με τό Παιδίον, συνδέονται με την εξέλιξη της λειτουργίας (άρ. 22, 57). Η σχέση της λειτουργίας με την παραγωγή λατρευτικών αντικειμένων, όπως οι φορητές εικόνες, που επισημάν-

θηκε ήδη από τους Πάλλα⁴¹ και Belting,⁴² θα πρέπει να εξεταστεί περισσότερο, υπό το φως των πληροφοριών που προσφέρουν τα έγκολπια. Η χρονολογική διαδοχή των σκηνών του Δωδεκαόρτου, που συναντώνται συχνά σε στεάτιτες του 12ου αιώνα (άρ. 19), γνωρίζει μεγάλη δημοτικότητα στην παλαιολόγεια εποχή (άρ. 48, 49) και συνεχίζει στην ύστερη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, σε ξυλόγλυπτα έργα (άρ. 59). Οι παραστάσεις της Θεοτόκου και του Χριστού, όλόσωμων ή σε προτομή (άρ. 7, 14-16, 20-21, 23-25, 38-39, 45, 47, 57, 59, 62), και οι απεικονίσεις της Σταυρώσεως απαντούν σε όλες τις περιόδους (άρ. 2, 4, 5, 29-30, 32-35, 50, 55-56, 60). Οι άλλες συνθέσεις των έγκολπίων έχουν ως κοινό σημείο το σωτηριολογικό περιεχόμενό τους. Πρόκειται για τις σκηνές της Δεήσεως (άρ. 26, 42), του Ίωάννη του Βαπτιστή, κηρύσσοντος (άρ. 43, 44) ή σε προτομή (άρ. 17), και του προφήτη Δανιήλ, σε προτομή (άρ. 13) ή στο λάκκο των λεόντων (άρ. 27).

Προέλευση

Η διατήρηση του ίδιου τύπου και των ίδιων διακοσμητικών θεμάτων, που πέτυχε η παγίωση της τεχνικής, οδηγεί σε ελάχιστα κέντρα παραγωγής, όπως η Κωνσταντινούπολη και η Θεσσαλονίκη, με καταλυτική επιρροή και ακτινοβολία. Τα κύρια πρότυπα, που δημιουργούνται στην πρωτεύουσα, εξάγονταν με τό εμπόριο ή με την αυξανόμενη κινητικότητα των τεχνιτών. Η δραστηριότητα των εργαστηρίων της Κωνσταντινουπόλεως δέν φαίνεται να διακόπηκε στά χρόνια της λατινικής κατοχής. Όμως, μετά από αυτή την περίοδο, και στά χρόνια των Παλαιολόγων, ή διασπορά των καλλιτεχνών είχε ως αποτέλεσμα να αυξηθούν περαιτέρω τά καλλιτεχνικά κέντρα. Για τά βατοπαιδινά έγκολπια θά μπορούσε να

προταθεί ως τόπος προέλευσης μία ευρύτερη περιοχή, που έχει ως κέντρο της την Κωνσταντινούπολη και απλώνεται στά Βαλκάνια και τή Ρωσία, γύρω από τις πόλεις του Κιέβου και του Νόβγκοροντ. Η μελέτη αυτή άποσκοπεί όχι τόσο στό να εξακριβώσει την προέλευση των έγκολπίων, αλλά κυρίως στό να συνεισφέρει στή γνώση του καλλιτεχνικού περιβάλλοντος παραγωγής τους. Κατά συνέπεια, ή βατοπαιδινή συλλογή άποτελεί ένα μέσο για την διερεύνηση των τρόπων διάδοσης των εικονογραφικών θεμάτων σε διάφορους καλλιτεχνικούς χώρους και της ανταπόκρισης των τεχνιτών στην εξέλιξη των θεμάτων που σχετίζονται με τή λατρεία και τή λειτουργία.

B. P.

ΕΠΙΣΤΗΘΙΟΣ ΣΤΑΥΡΟΣ

Χυτός ορείχαλκος
Υ. 52 - Πλ. 35
6ος-7ος αιώνας

Επίπεδος, από χυτό ορείχαλκο, επιστήθιος σταυρός με δακτύλιο ανάρτησης. Οί κεραίες του, ελαφρά πεπλατυσμένες, απολήγουν σε απιόσχημες αποφύσεις. Η επιφάνεια είναι διάσπαρτη με κυκλικές κοιλότητες που περιβάλλονται από εμπιέστους κύκλους.

Ο τύπος του σταυρού συνδέεται με μία συγκεκριμένη ομάδα που αποδίδεται στον 6ο και 7ο αιώνα. Σε αυτήν συγκαταλέγεται ένας σταυρός από το Dumbarton Oaks, που μπορεί να χρονολογηθεί με βεβαιότητα, χάρη σε μία εγχάρκτη μικρογραφική σκηνή χριστολογικού περιεχομένου, που είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της μεταλλοτεχνίας του 6ου-7ου αιώνα.¹ Άλλα συγγενικά παραδείγματα προέρχονται από κοππικούς σταυρούς, όπως αυτοί από το University College στο Λονδίνο² και το Royal Ontario Museum στο Τορόντο,³ που χρονολογούνται από τον 6ο έως τον 8ο αιώνα. Θα μπορούσε να αναφερθεί επίσης ένας όμοιος σταυρός, με διάκοσμο από κύκλους και άλυσίδα, που χρησίμευε ως διακοσμητικό στο σω-

ζόμενο επιστήθιο τμήμα ενός κοππικού χιτώνα στο Brooklyn Museum, στη Νέα Υόρκη.⁴ Σταυροί του ίδιου τύπου ήταν ευρύτατα διαδεδομένοι στο Βυζάντιο. Σε τάφο, που ανακαλύφθηκε στην περιοχή της Άγκυρας, βρέθηκε ένας επιστήθιος σταυρός, σχεδόν όμοιος με τον βατοπαιδινό, με τους ίδιους εμπιέστους κύκλους.⁵ Στον 5ο-6ο αιώνα χρονολογείται ένα δεύτερο συγγενικό παράδειγμα, που βρέθηκε στο Pitium, στην ανατολική ακτή της Μαύρης θάλασσας.⁶ Ένα άλλο όμοιο παράδειγμα, από τη συλλογή Σταθάτου, έχει τοξόσχημο πλαίσιο.⁷

Ταυτόχρονα με τη χρήση τους ως επιστήθιων, σταυροί ανάλογου τύπου κοσμούσαν επίσης μία μεγάλη κλίμακα αντικειμένων, όπως οί λαβές των ορειχάλκινων λυχνariών.⁸ Επίσης, δύο μαρμάρινα θωράκια από την εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Νίκαια, με λαξευτό σταυρό και ήμικυκλικές αποφύσεις, όμοιες με εκείνες του βατοπαιδινού, χρονολογήθηκαν στις αρχές του 8ου αιώνα, και φαίνεται ότι είναι σύγχρονα με την οικοδόμηση της

εκκλησίας.⁹ Αν και στο σύνολό τους τά συγγενικά παραδείγματα που προαναφέρθηκαν ανάγονται στην περίοδο πριν από την Εικονομαχία, ή ανακάλυψη, στην Κόρινθο, ενός σταυρού του ίδιου τύπου, σε υλικό που αποδόθηκε από τον 10ο έως τον 12ο αιώνα,¹⁰ οδηγεί στην παραδοχή ότι η παραγωγή ανεικονικών σταυρών με απιόσχημες αποφύσεις συνεχιζόταν και την περίοδο αυτή. Ωστόσο, τό χαρακτηριστικό σχέδιο των αποφύσεων ευνοεί μία προ-εικονομαχική χρονολόγηση του βατοπαιδινού σταυρού.

Επίπεδοι σταυροί αυτού του τύπου παράγονταν σε δίθυρες μήτρες, λίθινες ή από όππο πηλό. Παλαιοχριστιανικές μήτρες από όππο πηλό ανακαλύφθηκαν σε ανασκαφές στους Δελφούς.¹¹ Συχνότερη, βέβαια, είναι ή χρήση του σχιστόλιθου.¹² Στο Μουσείο Schnütgen στην Κολωνία σώζεται μήτρα από σχιστόλιθο που προοριζόταν για την κατασκευή ενός χυτού ανεικονικού σταυρού. Μερικές φορές χρησιμοποιείται και ό στεατίτης.¹³

B. P.

2 | ΣΤΑΥΡΟΣ-ΛΕΙΨΑΝΟΘΗΚΗ

Ἐσταυρωμένος - Θεοτόκος δεομένη
Χυτός ὀρείχαλκος
Υ. 93 - Πλ. 40 - Πχ. 11
11ος-12ος αἰώνας

Ἐπιστήθιος σταυρός-λειψανοθήκη ἀπό ὀρείχαλκο. Πρόκειται γιά λατινικοῦ τύπου σταυρό, μέ πεπλατυσμένους βραχίονες καί εὐθεῖες ἀπολήξεις. Ἀποτελεῖται ἀπό δύο μέρη, πού συνδέονται μέ στροφεῖς. Ὁ δακτύλιος ἀνάρτησης κινεῖται ἐλεύθερα στήν κορυφή τοῦ σταυροῦ, συγκρατούμενος μέ πείρο. Οἱ ὀπές στήν ἐπιφάνεια, στήν ἐμπρός ὄψη, ἔγιναν πιθανῶς γιά νά διαφεύγει ἡ εὐωδία τῶν λειψάνων (ἀρ. 56).¹ Ἡ μελέτη τῶν ἀφιερωτικῶν ἐπιγραφῶν σέ πιά περίτεχνες λειψανοθήκες καί οἱ ἐκκλησιαστικές ἀπογραφές μαρτυροῦν ὅτι οἱ σταυροί αὐτοί περιεῖχαν καί ἄλλα ἅγια λείψανα ἐκτός τοῦ Τιμίου Ξύλου.² Ἐλάχιστοι, πάντως, εἶναι οἱ σταυροί πού διέσωσαν τό περιεχόμενό τους. Πρόκειται γιά τεμάχια ὀστῶν πού καλύπτονται μέ ἓνα ὑλικό σέ μορφή σκόνης ἢ μικρά κομματάκια πέτρας, ἀναμεμιγμένα μέ χῶμα.³

Ὁ ἀμφιπρόσωπος διάκοσμος, σέ ψηλό ἀνάγλυφο, εἶναι χυτός. Στήν ἐμπρός ὄψη εἰκονίζεται ὁ Ἐσταυρωμένος. Φορᾶ κολόβιο καί κλίνει ἐλαφρά τό κεφάλι πρὸς τά δεξιά. Πλαισιώνεται ἀπό δύο προτομές στίς ἀπολήξεις τῆς κάθετης κεραίας τοῦ σταυροῦ. Δύο κεφάλια, κάτω ἀπό τούς βραχίονές του, παριστοῦν τή Θεοτόκο καί τόν ἅγιο Ἰωάννη, πού εἰκονίζονται συνήθως στή σκηνή. Στήν πίσω ὄψη, ἡ Θεοτόκος δεομένη περιβάλλεται ἀπό τίς προ-

τομές τεσσάρων μορφῶν, πού ἴσως ἀντιστοιχοῦν στοὺς εὐαγγελιστές. Ἡ Θεοτόκος φορᾶ μαφόριο πού σταυρώνει στό στήθος καί πέφτει πάνω ἀπό τό χιτῶνα σέ κάθετες πτυχές.

Ὁμοιος σχεδόν σταυρός μέ τόν βατοπαιδινό ἀνακαλύφθηκε σέ μία κιβωτιόσχημη λειψανοθήκη, κάτω ἀπό τήν Ἁγία Τράπεζα τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, κοντά στό Fiano στή Ρώμη.⁴ Στό Σικάγο βρίσκεται ἓνας ἄλλος ὁμοιος σταυρός.⁵ Καί οἱ τρεῖς ἀνήκουν σέ ὁμάδα σταυρῶν-λειψανοθηκῶν πού προέρχονται ἀπό τά Βαλκάνια καί βρέθηκαν μέ ἀρχαιολογικό ὑλικό τοῦ 11ου καί 12ου αἰώνα.⁶ Αὐτή ἡ μαζική ντόπια παραγωγή μπορεῖ εὐκολά νά διακριθεῖ ἀπό ἐκείνη πού εἰσάγεται ἀπό τή Μικρά Ἀσία τήν ἴδια περίοδο. Ἡ διαφορὰ τῶν βαλκανικῶν ἀπό τούς μικρασιατικούς σταυρούς ἔγκειται, ἀρχικά, στόν τύπο τους: οἱ βαλκανικοί ἔχουν πιά κοντή ἐγκάρσια κεραία. Ἄλλες διαφορές εἶναι εἰκονογραφικές. Στά μικρασιατικά πρότυπα, οἱ προτομές πού περιβάλλουν τή δεομένη Θεοτόκο ἐγγράφονται σέ μέταλλα καί ταυτίζονται συχνά μέ τούς εὐαγγελιστές, μέ τή βοήθεια τῶν ἀρχικῶν τους. Τά βαλκανικά παραδείγματα παρουσιάζουν τίς προτομές ἐλεύθερες, δίχως *nomina sacra*. Στούς μικρασιατικούς σταυρούς, ὁ Ἐσταυρωμένος πλαισιώνεται πάντοτε ἀπό τίς ὀλόσωμες μορφές, ἂν καί συνεπτυγμένες, τῆς

Θεοτόκου καί τοῦ ἁγίου Ἰωάννη, στόν περιορισμένο χῶρο τῶν ὀριζόντιων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ. Οἱ δύο ἀπολήξεις τοῦ κάθετου σκέλους τοῦ σταυροῦ δέν καταλαμβάνονται ἀπό προτομές μορφῶν, πού συναντῶνται σέ σταυρούς-λειψανοθηκῆς ἀπό τά Βαλκάνια, ἀλλά ἀπό εἰκονογραφικές λεπτομέρειες τῆς σκηνῆς τῆς Σταυρώσεως, ὅπως ὁ τίτλος τοῦ σταυροῦ, τά σύμβολα τοῦ ἡλίου καί τῆς σελήνης καί ἓνα τραπεζοειδές ἢ ὀρθογώνιο ὑποπόδιο.⁷

Ἡ πολύ μεγάλη διάδοση τῶν βυζαντινῶν σταυρῶν-λειψανοθηκῶν στή Βαλκανική χερσόνησο, ἰδιαίτερα τόν 11ο αἰώνα, θα μπορούσε νά σχετίζεται μέ τίς μετακινήσεις τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ. Ὡστόσο, ἡ ὑπόθεση αὐτή, ἂν καί θεωρεῖται πολύ πιθανή, δέν ἀρκεῖ γιά νά ἐξηγήσει τό φαινόμενο. Τά ἀντικείμενα αὐτά, λόγω τοῦ φυλακτικοῦ χαρακτήρα τους, τόσο ἀπό τά ἱερά λείψανα πού περιέκλειαν ὅσο καί ἀπό τόν τύπο καί τό διάκοσμο τοῦ σταυροῦ, ἀποτελοῦσαν ἓνα ἰδιαίτερα σπουδαῖο στοιχεῖο ἀτομικῆς λατρείας τῶν βυζαντινῶν. Ἡ μελέτη τῶν χώρων ἀνεύρεσης τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν ἀποκαλύπτει ὅτι φοριοῦνταν ὄχι μόνο ἀπό ἄνδρες καί γυναῖκες ἀλλά καί ἀπό παιδιά· χρησιμοποιοῦνταν στήν καθημερινή ζωή τους ἀλλά καί μετά θάνατον.⁸

B. P.

